

WOORD VOORAF

Toen de veertigjarige debutant Multatuli (Eduard Douwes Dekker) in 1860 zijn autobiografische roman *Max Havelaar of de koffiveilingen der Nederlandsche Handelmaatschappij* publiceerde, maakte het boek veel discussie los, maar over één ding waren voor- en tegenstanders het eens: *Max Havelaar* was een meesterwerk. Dat oordeel is onveranderd gebleven; het boek is vele malen herdrukt en heeft, blijkens de talrijke vertalingen, ook internationaal waardering gevonden. Douwes Dekker/Multatuli was erin geslaagd een 'gewoon' ambtelijk conflict op een hoger plan te brengen: een hecht gecomponeerd, fraai geschreven, boeiend, hoewel soms wijldopig, humoristisch en vaak ontroerend kunstwerk over een thema dat van alle tijden is: de strijd voor gerechtigheid.

De wereld van *Max Havelaar* is ver van ons af komen te staan. De negentiende-eeuwse standenmaatschappij, belichaamd in de koffiemakelaar Batavus Droogstoppel, bestaat niet meer en het voormalige wingewest Nederlands-Indië is nu een zelfstandige staat. Maar het loont de moeite de afstand naar die verloren gegane wereld te overbruggen. Deze editie, die gebaseerd is op de historisch-kritische uitgave van *Max Havelaar* uit 1992, wil daarbij behulpzaam zijn. Zij biedt de tekst van de laatste, tijdens het leven van de auteur verschenen druk (1881), inclusief Multatuli's 'Aanteekeningen en Ophelderingen' bij de roman. De commentaar (Inleiding, annotaties en Bijlagen) maakt het werk toegankelijk voor een algemeen, cultureel geïnteresseerd publiek door zowel aan de literaire als aan de documentaire kanten van *Max Havelaar* aandacht te besteden.

ANNEMARIE KETS

Den Haag, september 1998

INLEIDING

VAN AMBTENAAR TOT SCHRIJVER

Op 4 januari 1856 werd Eduard Douwes Dekker benoemd tot assistent-resident van de afdeling Lebak (West-Java), een arme, dunbevolkte streek ter grootte van de provincie Zuid-Holland. Op 22 januari kwam hij samen met zijn vrouw Tine en hun zoontje Edu op zijn nieuwe post aan. Gouverneur-generaal Duymaer van Twist, de hoogste gezagsdrager in Nederlands-Indië, had hem daar met opzet benoemd; hij kende Douwes Dekker als iemand met hart voor de inlanders. Uit archiefstukken van zijn voorganger had Dekker geconcludeerd dat de armoede van de bevolking voor een belangrijk deel te wijten was aan haar eigen vorst, regent Karta Natta Negara, en diens uitgebreide familie. Zijn eigen waarnemingen bevestigden dat beeld: de herendiensten (verplichte levering van diensten en/of goederen zonder (voldoende) betaling) drukten zwaar op de dorpingen. Bij zijn ambtsaanvaarding had Dekker gezworen dat hij de inheemse bevolking zou beschermen tegen uitzuiging en knevelarij. En dus stelde hij zijn directe chef, resident Brest van Kempen, voor om maatregelen te nemen tegen Karta Natta Negara. Op 24 februari 1856 klaagde Dekker de regent aan op beschuldiging van 'misbruik van gezag door onwettige beschikking over den arbeid zijner onderhoorigen' en op verdenking van 'knevelarij door het vorderen van opbrengsten in natura, zonder of tegen willekeurig gestelde onvoldoende betaling' (*Volledige werken* – verder aangehaald als *vw* – *ix*, 503). De regent zou Lebak onmiddellijk moeten verlaten om te voorkomen dat hij de getuigenissen die Dekker nog moest inwinnen, door omkoping of anderszins (Dekker bedoelde: met geweld) zou beïnvloeden.

Volgens Dekker, die bezield met goede voornemens zijn taak op zich had genomen, vloeide zijn handelwijze logisch voort uit zijn opdracht. Brest van Kempen zag het anders. In zijn ogen behandelde Douwes Dekker de regent, die door zijn onderdanen als een heilige werd vereerd, als een misdadiger, zonder dat hij bewijzen aandroeg, en dat alles krap één maand na zijn indiensttreding. De heren kwamen niet tot overeenstemming en legden hun conflict voor aan de gouverneur-generaal. Deze koos partij voor de resident en onthief Dekker van zijn functie te Lebak. Hij kreeg een nieuwe post aangeboden in Ngawi (Oost-Java), die hij aanvankelijk accepteerde, maar vervolgens afwees toen hij de officiële brief onder ogen kreeg, waarin Van Twist hem verweet dat hij overijld te werk was gegaan. Dekker besloot de eer aan zichzelf te houden en vroeg

Karta Natta Negara

eervol ontslag. Dat werd hem snel verleend. Op 4 april 1856, precies drie maanden na zijn benoeming, was Dekker ambteloos burger. Maar hij gaf de zaak niet op; tot driemaal toe vroeg hij Van Twist hem te ontvangen zodat hij zijn zaak zou kunnen toelichten, maar tevergeefs. Van Twist, wiens ambts-termijn erop zat, vertrok naar Nederland; Dekker bleef berooid en verbitterd achter.

Intussen had hij wel bereikt dat Brest van Kempen in opdracht van de volgende gouverneur-generaal een onderzoek instelde naar de gebeurtenissen in Lebak. Nog in 1856 werd officieel vastgesteld dat Dekkers beschuldigingen in beginsel juist waren. Enkele lagere hoofden, onder wie de schoonzoon van de regent, werden ontslagen; Karta Natta Negara zelf ontving alleen een ernstige berisping. Voor Dekker kwam deze uitspraak te laat; hij zwierf door Java, op zoek naar werk. Een jaar na zijn ontslag nam hij de boot naar Europa, zijn zoon

en zwangere vrouw achterlatend. Ook daar lukte het hem niet om aan de slag te komen; achtervolgd door schuldeisers belandde hij ten slotte in België. Daar trof hij in de zomer van 1859 Tine, Edu en de inmiddels twee jaar oude Nonni. Door het nijpende geldgebrek kon hun samenzijn maar kort duren. Tine trok verder, naar haar rijke zuster en zwager in Den Haag. Dekker bleef achter in een goedkoop Brussels hotelletje.

Dan slaat de vlam in de pan. Tine, de vrouw die hem altijd onvoorwaardelijk trouw was gebleven en hem door dik en dun had gesteund, wilde zonder hem verder, omdat haar familie haar alleen op die voorwaarde financiële hulp wilde bieden. Dekker was razend, maar wist zijn woede te sublimeren in een ongekende explosie van creativiteit. In minder dan een maand schreef hij de roman *Max Havelaar*, waarin hij de zaak-Lebak voorlegde aan het Nederlandse volk. In één klap was de miskende ambtenaar, die, zoals hij zelf zei, honger leed met het geduld van een marmot in de winter, een strijdbaar schrijver geworden. Multatuli was zijn naam, wat zeggen wil: Ik heb veel gedragen.

EEN HANDSCHRIFT EN ZES DRUKKEN

‘Lieve hart mijn boek is af, mijn boek is af! Hoe vind je dat? Ik moet nu copieren maar het boek is af’ schreef Dekker op 13 oktober 1859 aan zijn vrouw (vw x, 73). Het kladhandschrift van *Max Havelaar* is niet bewaard gebleven, wel het nethandschrift dat later als kopij voor de eerste druk heeft gediend. Dekker stuurde het op 5 november 1859 naar Tine in Nederland. Half november kwam het terecht bij Jacob van Lennep, een invloedrijk letterkundige, die de roman een meesterwerk noemde en zich bereid verklaarde de auteur te helpen bij het uitgeven ervan. In diezelfde tijd was Dekker echter nog bereid zijn roman niet te publiceren. Voor hem was zijn boek in de eerste plaats een middel om een politiek doel te bereiken, namelijk verbetering van het lot van de Javaan en eerherstel voor zichzelf. Er werden onderhandelingen gevoerd met de minister van Koloniën, Jan Jacob Rochussen. De minister overwoog Dekker, die hij van vroeger kende en ‘excentriek, maar knap’ (vw x, 129) noemde, te helpen op voorwaarde dat de *Havelaar* niet zou verschijnen. Eind november 1859 deed het ministerie een concreet voorstel; een afgezant van Rochussen bood Dekker een betrekking in West-Indië aan. Dekker had zijn eisen inmiddels tot een onmogelijke hoogte opgevoerd, via een residentschap met de nodige financiële regelingen en een hoge koninklijke onderscheiding was hij uitgekomen bij het lidmaatschap van de Raad van Indië, het hoogste adviserende lichaam aldaar. Beide partijen stonden te ver van elkaar af om tot overeenstemming

te kunnen komen. Dekker wendde zich nog tot koning Willem III om aandacht voor zijn zaak te vragen, maar toen waren de voorbereidingen voor de druk al in volle gang. De koning liet Dekkers verzoekschrift overigens onbeantwoord.

Half januari 1860 kwam het nethandschrift weer bij Van Lennep, die het geheel persklaar zou maken. Hij vatte zijn taak wel heel ruim op door niet alleen schrijf- en spelfouten te verbeteren (keurig in rode inkt, zodat zijn ingrepen ook nu nog duidelijk herkenbaar zijn), maar zich ook inhoudelijk met de tekst te bemoeien. Hij had vooral bezwaren tegen de data in het boek, die er, zoals hij Dekker schreef, 'iets hybridis ch van maken en – aanleiding tot een proces wegens diffamatie [laster] zouden kunnen geven' (vw x, 186). Dekker wierp tegen dat het weglaten van de data Max Havelaar tot een roman zou maken, 'maar het is geen roman. 't Is eene geschiedenis. 't Is eene memorie van grieven, 't Is eene aanklagt, 't Is eene sommatie!' (vw x, 187)

Carel Pieter Brest van Kempen

In het nethandschrift had Dekker de Nederlandse hoofdpersonen met schuilnamen aangeduid; de resident bijvoorbeeld trad op onder de naam Slijmering. Maar omdat plaatsnamen en jaartallen wel voluit vermeld werden, kon iedereen die enigszins op de hoogte was, op basis van de gegevens 'Lebak 1856' weten dat het in werkelijkheid om Brest van Kempen ging. Voor Dekker waren vooral de plaatsnamen wezenlijk. 'Als ik Lebak niet noem,' zo schreef hij aan Van Lennep, 'zouden velen die Indie hebben leeren kennen uit een anderen hoek, mij met schijnbaar regt verwijten, dat ik de toestanden onjuist voorstel. Al wat ik zeg van bevolking, veestapel, landrenten wordt voor leugen gehouden door bijv: iemand van Semarang, die de Westhoek niet kent.' (vw x, 191) Van Lennep negeerde de opvattingen van de auteur en maakte zowel de jaartallen als de plaatsnamen onherkenbaar; 'Lebak 1856' werd zo tot 'Leb... 18...'. Die werkwijze was in de negentiende eeuw niet ongebruikelijk, veel historische romans speelden zich af in 'het lieflijke dorpje A...' of 'het charmante stadje B...'. Bij de Havelaar ging het echter niet om een fictief decor, maar om authentieke gegevens die Dekkers pleidooi bewijskracht moesten verlenen. Door het documentaire karakter van de roman opzettelijk te verdoezelen heeft Van Lennep die opzet doorkruist.

Er waren ook zakelijke kwesties te regelen. Douwes Dekker en Van Lennep kwamen op 11 januari 1860 mondeling overeen dat de laatste Max Havelaar zou

laten drukken; Dekker zou twaalfhonderd gulden ontvangen, te betalen in zes maandelijks termijnen, als voorschot op literair werk. Eind januari vroeg Van Lennep de auteur het kopijrecht van zijn boek officieel aan hem over te dragen, zodat hij met een uitgever (Joost de Ruyter in Amsterdam) een contract zou kunnen sluiten. Aldus geschiedde. In het contract tussen Van Lennep en De Ruyter, dat op 4 februari 1860 werd afgesloten, werd bepaald dat De Ruyter eigenaar van het kopijrecht werd en Max Havelaar 'te zijne koste [zou] doen drukken en uit [...] geven op zoodanige wijze en in zoodanig formaat als hem geschikt zal voorkomen' (vw x, 209). Half mei 1860 verscheen de eerste druk van Max Havelaar, twee delen voor vier gulden, in een oplage van 1300 exemplaren. Dekker was enthousiast, hij bedankte Van Lennep voor zijn goede zorgen en complimenteerde De Ruyter met de 'keurige nette uitvoering' van het boek (vw x, 229).

Al snel sloeg Dekkers tevredenheid om in het tegendeel: het boek was te duur (vier gulden stond ongeveer gelijk aan het weekloon van een arbeider), kreeg onvoldoende publiciteit en er werden te weinig exemplaren naar Indië verscheept. De volgende druk zou een goedkope volksuitgave in een grote oplage moeten zijn. Ook was Dekker niet te spreken over wat hij noemde de 'verminderingen' die Van Lennep in zijn werk had aangebracht. Hij had echter niets meer in te brengen over zijn eigen boek, aangezien hij afstand gedaan had van het kopijrecht. Van Lennep voelde niets voor een populaire uitgave: 'ik zou rekenen [...] verraad jegends mijn Vaderland gepleegd te hebben,' zo schreef hij later in een openbare brief aan Douwes Dekker, 'indien ik uw boek had doen strekken, om 't schuim

Eduard Douwes Dekker

dier Natie, hier en in Indiën, in beweging te brengen, om den moorddolk te doen wetten en de fakkel der vernieling te doen zwaaien en rampen zonder tal over het land mijner geboorte te storten.' (vw x, 572) Dekker ondernam juridische stappen om Van Lennep ter verantwoording te roepen, maar verloor, ook in hoger beroep. Inmiddels was de eerste druk binnen enkele maanden

uitverkocht; de tweede druk, die verscheen in november 1860, was tegen de uitdrukkelijke wil van de auteur in wat inhoud en uitvoering betreft geheel gelijk aan de eerste.

Lange tijd heeft men gedacht dat het tot 1871 duurde voor er weer een nieuwe druk van de Havelaar verscheen. Er is echter in de tussenliggende jaren nog een druk uitgekomen. Uitgever De Ruyter had er alles aan gedaan die herdruk zoveel mogelijk op de vorige te laten lijken. Er staat bijvoorbeeld niet 'derde', maar 'tweede druk' op de titelpagina en de 'echte' tweede druk uit november 1860 is regel voor regel en tot in details nagebootst. Ook kondigde De Ruyter de verschijning van het boek niet aan in het Nieuwsblad voor den Boekhandel, iets wat hij bij de eerste twee drukken wel gedaan had. Alles wijst er dus op dat hij geen ruchtbaarheid aan deze herdruk wilde geven. Dat zijn opzet slaagde, blijkt wel uit het feit dat deze zaak pas zo'n honderdtwintig jaar later aan het licht kwam. Uitgevers maakten dergelijke clandestiene 'dubbel-drukken' wel om alle verdiensten in eigen zak te kunnen steken, maar documenten wijzen uit dat dat hier niet aan de orde was. Het blijft gissen naar De Ruyters motieven, maar gezien de rechtszaak tegen Van Lennep is het aannemelijk dat de uitgever, toen ook de tweede druk uitverkocht raakte, voor deze oplossing koos om verdere conflicten met Dekker over inhoud en verschijningsvorm van *Max Havelaar* te voorkomen.

Eind 1870 verkocht De Ruyter voor tweeduizend gulden het kopijrecht van de Havelaar aan zijn Amsterdamse collega K.H. Schadd. Deze liet een ongewijzigde herdruk (de derde druk, maar in feite dus de vierde) verschijnen voor de somma van f 2,40 (ingenaaid) of f 2,90 (gebonden); bovendien maakte hij een luxe-uitgave voor f 7,50. De auteur zelf was in dit alles niet gekend. Bitter schreef Dekker in een brief aan een vriend: 'Uit de courant verneem ik dat m'n Ideeën en de Havelaar herdrukt zyn. In elk beschaafd land krygt een auteur daarvan berigt. Men vraagt hem correctie, noten, ophelderingen. In Holland hoeft dat niet. En ze zouden me uitlachen als ik klaagde.' (vw xiv, 405)

In 1873 deed Schadd het kopijrecht voor vijftentwintighonderd gulden over aan de firma Van den Heuvel en Van Santen te Leiden. In januari van het jaar daarop ging het, zonder dat er een nieuwe druk was opgelegd, voor vijfhonderd gulden minder over in handen van G.L. Funke. Deze Amsterdamse uitgever onderhield sinds 1871 contacten met Douwes Dekker en had meerdere werken van hem in zijn fonds. Funke vroeg Dekker de Havelaar 'nog eens door te lezen en intevullen en te commentarieeren waar dat noodig is' (vw xvi, 396). Zijn plan was om de herziene herdruk in het najaar van 1874 op de markt te brengen. Het duurde maanden voordat Dekker op Funkes voorstel reageerde,

maar vanaf oktober 1874 was hij hard aan het werk. Dekker had zich in zijn loopbaan als schrijver steeds meer los weten te maken van het vaak formele negentiende-eeuwse taalgebruik en greep de herziening van de *Havelaar* aan om zijn debuutroman door middel van duizenden stilistische wijzigingen ingrijpend te moderniseren en dus te verlevendigen. Daarnaast herstelde hij de door Van Lennep verdonkeremaande feitelijke achtergronden van de roman door de met puntjes onherkenbaar gemaakte plaatsnamen en jaartallen weer voluit te schrijven.

Op het moment dat Funke kon melden dat de tekst vrijwel geheel gezet was (februari 1875), stagneerden de werkzaamheden. Dekker had her en der in zijn romantekst nootcijfers geplaatst, met de bedoeling daar later toelichtingen bij te schrijven. Hij wilde zijn werk uitbreiden met 179 'Aanteekeningen en Ophelderingen', niet alleen om Indische zaken te verklaren (de 'Ophelderingen'), maar vooral om de in de *Havelaar* genoemde feiten te onderbouwen (de 'Aanteekeningen'). Daarvoor moest hij zich weer verdiepen in de zaak van Lebak, die zijn leven en dat van zijn vrouw en kinderen zo ingrijpend had beïnvloed. Dit, plus het feit dat Tine in september 1874 plotseling was overleden, maakte Dekker het werken vrijwel onmogelijk. Eind augustus 1875 echter zond hij de laatste correcties naar de drukker. Op 19 oktober van dat jaar verscheen de vierde (eigenlijk: vijfde) druk in een oplage van 5000 exemplaren, voor een prijs van f2,40 (ingenaaid) of f2,90 (gebonden).

Vijf jaar later, op 15 december 1880, liet Funke het kopijrecht van Max *Havelaar* veilen. De nieuwe eigenaar werd de Uitgevers-Maatschap Elsevier. Directeur J.G. Robbers stelde Dekker in de gelegenheid zijn werk nogmaals te herzien. Eind juni 1881 was Dekker klaar met de romantekst; de daaropvolgende maanden breidde hij het aantal 'Aanteekeningen en Ophelderingen' uit tot 194. In het Multatuli Museum (Amsterdam) wordt een exemplaar van de vierde druk bewaard, dat iets laat zien van de wijze waarop Dekker hierbij te werk ging. Waar nodig zijn de nootcijfers in de tekst aangepast door Dekkers tweede vrouw, Mimi; op inliggende strookjes papier staat, eveneens in het handschrift van Mimi, de tekst van de nieuwe noten, bestemd voor de vijfde druk.

Robbers overwoog de nieuwe druk van illustraties te voorzien en had Josias Cornelis Rappard, die zich een zekere faam verworven had als illustrator van boeken over Indië en die de kolonie ook uit eigen ervaring kende, gevraagd om medewerking. Dekker kreeg twee proeftekeningen voorgelegd. Het betrof de scène waarin Droogstoppel juffrouw Sjaalman opzoekt (hoofdstuk IV) en een voorstelling van controleur Verbrugge ert de regent in de pendoppo, wachtend

Dit is de zuivere waarheid, want Marie stopt en maast heel lief. En ten-slotte:

dat by ons de Heer gediend werd. 3)

Dit kan hy in zyn zak steken, want de Sterns zyn Luthersch. En dien brief verzond ik. Ge begrypt dat de oude Stern niet goedschiks by Busselinck & Waterman kan overgaan, als de jonge by ons aan 't kantoor is. Ik ben zeer benieuwd naar het antwoord.

Werkexemplaar vierde druk Max Havelaar

M. r. a. :

3) "Dafs er — de jonge Stern — bei uns spielen
kann." Aldus heeft ikere Uere Stomer, in
z'n orginaal de ver-aans van der Havelaar
dese woorden overziet. In 't Frans. men nu nog
naarly verneemt dat die. Frangose. letterman
blyk. geeft geen verschil te kennen. Int'chen. de woorden
pantalon en pantoffel, dat by "witte mieren" of rande
deert en Schweinsmieren enz. enz. ial men de waarde
van zyn werk kunnen beoordeelen. Hy heeft bo-
vendien omstreeks $\frac{2}{5}$ van 't boek niet niets die
nichts doodlevondig wegelaten, en aldoo 't heele
boek tot onzin gemaakt. Ik stel voor, hem tot beroem.
de buitenlandsche schryver te benoemen.

Tok de fransche vertaling van Nieuwenhuis en
Cisafelli laat zeer veel te wenschen over, maar loo
steek als de dutsche kon de. nu eenmaal niet
worden. inbreuk haat!

- De engelsche bewerking van mijn nobelen Aphons
Nabuy's dra rentegen is gbed, en wi' richt ook in Enge-
land. geprezen

Strookje papier, behorend bij het werkexemplaar, met de tekst van een nieuwe noot

op de nieuwe assistent-resident (hoofdstuk vi). Dekkers reactie was aarzelend: Droogstoppel vond hij uitstekend weergegeven, maar de overige personages – Karta Natta Negara, Verbrugge, Tine en kleine Max – leken onvoldoende op de mensen die model voor hen hadden gestaan. Ook had hij kritiek op enkele details. ‘Ik meen dat ’n Adhipatti geen sirihdoos op zyn hoog welgeboren schoot neemt’ schreef hij zijn uitgever (vw XXI, 47). De tekeningen waarover Dekker zijn oordeel moest geven, worden bewaard in het Multatuli Museum. Het zijn geen tekeningen in de gebruikelijke zin, op papier of iets dergelijks, maar houtblokken waarop met potlood afbeeldingen zijn aangebracht. Het blok met juffrouw Sjaalman en Droogstoppel is nog volkomen glad, in het andere blok is de voorstelling van Verbrugge en de regent in het hout gegraveerd. De sirihdoos staat niet meer op de schoot van de regent, maar op de grond, tussen de vorst en zijn bediende in. De tekenaar heeft in een latere versie van zijn ontwerp dus rekening gehouden met Dekkers commentaar. Uiteindelijk verscheen de vijfde (eigenlijk: zesde) druk op 1 november 1881 zonder illustraties, voor f1,90 (ingenaaid) of f2,40 (gebonden). Het was de laatste druk van Max Havelaar die tijdens het leven van de auteur zou worden gepubliceerd.

SCHIJNBARE CHAOS

Er zijn lezers die Max Havelaar een ‘wonderlijk allegaartje’ vinden. Maarten ’t Hart bijvoorbeeld. Die stelde zich voor hoe het boek was ontstaan: ‘Je begon gewoon aan een verhaal over een Droogstoppel, en als je niet meer verder wist, begon je aan een heel ander verhaal over Max Havelaar. Om aan lengte te komen [...] voegde je een lijst van wel zes bladzijden in met een volstrekt willekeurige opsomming van onderwerpen die je al bladerend zo uit een encyclopedie zou kunnen overschrijven. Verder vlocht je zo hier en daar maar eens een lang gedicht van eigen maaksel door je verhaal heen – wéér anderhalve bladzijde erbij, of je citeerde een gedicht van Heine, waarover je dan en passant ook liet opmerken dat het een prul was. Stokt het verhaal toch weer dan kom je af met een sprookje over een steenhouwer, en blijf je andermaal steken dan vul je de bladzijden met een lang, en ook wel roerend, maar met de rest van de inhoud weinig samenhangend verhaal over Saïdjah en Adinda. Zo hier en daar eens een Frans of een Duits gedicht levert ook weer wat copy op, en natuurlijk is het ook heel profijtelijk allerlei brieven in je verhaal op te nemen.’ (Vrij Nederland, 20 oktober 1984) Maar wie zo redeneert, doet geen recht aan het vakmanschap van Multatuli. Max Havelaar is een van die romans waarin niets zomaar gebeurt.

Illustratie voor de vijfde druk:
Droogstoppel bij juffrouw Sjaalman

Illustratie voor de vijfde druk:
Verbrugge en de regent in de
pendoppo, wachtend op de
nieuwe assistent-resident

Ook al maakt het boek bij eerste lezing misschien een chaotische indruk, bij nader inzien blijken de verschillende onderdelen een hecht geconstrueerd geheel te vormen.

DRIE VERTELLERS, ÉÉN GESCHIEDENIS

'Ik ben makelaar in koffi, en woon op de Lauriergracht, N° 37.' Met deze beroemd geworden beginzin stelt Batavus Droogstoppel, het prototype van de op geld beluste, hypocriete en zelfingenomen burger, zich aan de lezer voor. Hij beschrijft zijn ontmoeting met een oude schoolvriend, die in plaats van een fatsoenlijke winterjas een das draagt en die hij daarom 'Sjaalman' doopt. Kort daarna krijgt hij het zogeheten 'Pak van Sjaalman' toegestuurd, 147 verhandelingen over allerlei onderwerpen, met het verzoek de uitgave van een of meer opstellen financieel mogelijk te maken. Droogstoppel voelt daar niets voor, maar als hij ontdekt dat er ook stukken over koffie in het Pak zitten, verandert hij van mening. Hij schakelt de zoon van een Duitse relatie in, Ernest Stern; deze Stern zal onder zijn toezicht en op basis van Sjaalmans Pak een boek over de koffihandel schrijven.

In hoofdstuk v begint het verhaal van Stern. Het speelt zich af in Indië en wordt verteld door een naamloze ik-verteller. Deze is goed op de hoogte: hij is zelf in Indië geweest ('Dikwyls, als ik dien weg langs ging...') en geeft een uitgebreide beschrijving van de toestanden daar. Men heeft wel gezegd dat Multatuli hier door de haast waarmee hij de *Havelaar* schreef, een fout heeft gemaakt – de jonge Stern kon Indië immers onmogelijk bezocht hebben. Er is echter een andere verklaring. Veel (vooral historische) romans in de negentiende eeuw hadden een alwetende ik-verteller, die gebeurtenissen uit een ver verleden beschreef alsof hij er zelf bij aanwezig geweest was, zonder dat hij overigens zelf aan die gebeurtenissen deelnam. Lezers wisten uiteraard dat die verteller niet dezelfde was als de auteur van het boek. Multatuli sloot bij deze conventie aan en voegde er tegelijk iets nieuws aan toe door tussen zichzelf en de alwetende verteller van de Indische hoofdstukken de papieren 'auteur' Stern te plaatsen, die men dus evenmin aan die verteller gelijk mag stellen.

Onder Sterns handen groeit een ander boek dan Droogstoppel voor ogen had; niet de koffihandel, maar het optreden van een zekere Max Havelaar in Lebak staat centraal. Zijn informatie ontleent hij aan de als authentiek aangeprezen bronnen uit het Pak van Sjaalman. In de negentiende eeuw was dit een gebruikelijke constructie; de zogeheten manuscriptfictie diende om een verhaal

een authentiek voorkomen te geven. Rond 1860 was deze kunstgreep echter zo versleten dat hij het tegenovergestelde effect veroorzaakte. De ontdekking dat, zoals nog blijken zal, de lotgevallen van Havelaar nu juist wél waar gebeurd waren, moet voor toenmalige lezers een verrassing geweest zijn. Sjaalman is Stern behulpzaam bij de bewerking van zijn bronnen. Droogstoppel heeft dit niet in de gaten, hoewel hij aan het eind van hoofdstuk IV zelf vertelt dat Sjaalman Stern bezocht heeft: 'Hy had Stern gesproken, en aan dezen eenige woorden en zaken uitgelegd, die hy niet begreep. Die Stern niet begreep, meen ik.' Droogstoppel had bovendien gewaarschuwd kunnen zijn door het laatste punt van het contract over het boek dat Stern in zijn opdracht schrijven zal: op aandringen van Stern zou Droogstoppel Sjaalman een riem papier (480 of 500 vel), 144 pennen en een kruikje inkt sturen, voldoende materiaal om op z'n minst een flink deel van het boek over de koffie te kunnen schrijven.

De in Amsterdam gesitueerde verhalen van Droogstoppel en het relaas van Stern over Havelaars lotgevallen in Indië wisselen elkaar af. Naarmate het boek vordert, neemt de lezer steeds meer afstand van de vaak verwerpelijke opvattingen van de koffiemakelaar ('Armen moeten er zyn, dit is noodig in de maatschappy, en 't is Gods wil.') en sluit hij zich vaster aan bij de nobele Havelaar. Steeds meer ook wordt duidelijk dat beide verhaallijnen in feite over één en dezelfde hoofdpersoon gaan. Sjaalman en Havelaar blijken namelijk veel gemeenschappelijk te hebben. Beiden zijn rond 1820 geboren, hebben blond haar en blauwe ogen; hun familieomstandigheden en Indische carrière vertonen veel overeenkomsten en bovendien lezen ze dezelfde boeken en schrijven beiden weleens een gedicht. Opmerkelijk is ook dat het Pak van Sjaalman een paar keer wordt aangeduid als 'Havelaars aantekeningen'.

Aan het eind van de roman, als het drama van Lebak zich heeft voltrokken, neemt een derde verteller het woord: Multatuli. Deze kan via de betekenis van het pseudoniem gelijk worden gesteld aan de held van de historie; van Havelaar (die dezelfde is als Sjaalman) wordt namelijk meerdere malen gezegd dat hij 'veel geleden had'. Havelaars vrouw Tine met haar initialen E.H.V.W. (door Havelaar in hoofdstuk XI1 vertaald als 'Eigen Haard Veel Waard') is dezelfde als Everdine Huberte van Wijnbergen, Multatuli's vrouw, aan wie de roman is opgedragen. Havelaar = Sjaalman = Multatuli – gedrieën beelden zij drie stadia van één levensgeschiedenis uit: assistent-resident Havelaar zet zich zolang het kan, in voor de onderdrukte Javaan; daarna wordt hij onder de naam Sjaalman martelaar voor de goede zaak. Als er ten slotte een einde is gekomen aan zijn geduld, zet hij als Multatuli zijn strijd voor gerechtigheid voort met het boek dat de lezer op dat moment in handen heeft. De 'echte' auteur van dat boek draagt

blijkens de titelpagina dezelfde naam. Daarmee wordt Max Havelaar, niet alleen op grond van biografische gegevens, maar ook op grond van gegevens binnen de roman, een autobiografie over een belangrijke periode uit het leven van Eduard Douwes Dekker.

VAN FICTIE NAAR FEITEN

Aan de gecompliceerde opzet van de Havelaar lag een bewuste strategie ten grondslag. Brochures en krantenartikelen tegen het koloniale bewind waren er genoeg. Nog een kritisch betoog zou weinig effect hebben. Douwes Dekker koos dan ook een andere weg. 'Je begrijpt,' schreef hij aan zijn vrouw, 'als ik had uitgegeven: *Klagt tegen het Ind: bestuur* of zoo iets, dan had niemand mij gelezen. Ik laat ze nu lang in het idee dat ze eene half grappige, half ernstige vertelling lezen, en eerst als ik den lezer aan het *lijntje* heb kom ik uit den hoek met de hoofdzaak. Wie ruim halfweg is, weet nog niet dat het eene officiële zaak is die ik hun ingeef als een drankje.' (vw x, 88) Eerder al had hij zijn boek vergeleken met *De negerhut van oom Tom*, het protest van Harriet Beecher Stowe tegen de slavernij in Amerika, dat enkele jaren eerder verschenen was en juist door de verhalende vorm wereldwijd een succes was geworden.

Max Havelaar opent, zoals dat in de negentiende eeuw gebruikelijk was, met een uitvoerig voorwerk (dubbele titel, opdracht met citaat, motto). Met dit voorwerk plaatst Dekker de lezer voor de vraag wat voor tekst hij in handen heeft: een verhaal of een zakelijk betoog. De hoofdtitel lijkt te wijzen op het eerste: veel negentiende-eeuwse verzonden romans en verhalen waren genoemd naar de hoofdpersoon. De ondertitel echter (*De koffieveilingen der Nederlandsche Handelmaatschappij*) verwees naar een reële instelling, die in de maatschappij van die dagen een belangrijke rol speelde. Op grond van het zogeheten cultuurstelsel verplichtte de Nederlandse regering de bevolking van Java om tegen een laag plantloon producten te verbouwen waar op de Europese markten vraag naar was. De Nederlandsche Handel-Maatschappij had het monopolie op het vervoer van die producten naar Nederland en op de veiling ervan. Dat leverde enorme bedragen op: een derde van het staatsbudget was afkomstig van de kolonie. Indië was, zoals men toen zei, de kurk waarop Nederland dreef. Het meeste geld werd verdiend met de koffie. De koffieveilingen, die tweemaal per jaar in Amsterdam werden gehouden, waren rond 1860 onderwerp van discussie; tot in de Tweede Kamer werd erover gesproken. De kritiek richtte zich vooral op de koffiemakelaars, die aan kartelvorming deden en zo de hele markt beheersten ten nadele van de overige partijen.

Dan volgt de opdracht aan Everdine Huberte van Wijnbergen, Dekkers vrouw, voorzien van een citaat van de Franse journalist Henri de Pène. Dekker kwam het tegen in een krant (*Le Nord* van 10 oktober 1859) toen hij de laatste hand aan zijn boek legde. De Pènes stuk moet hem getroffen hebben omdat het gaat over het zware lot van de kunstenaarsvrouw, maar ook en misschien vooral omdat het laat zien dat er verschillende 'realiteiten' bestaan. Tegenover de dagelijkse realiteit ('de prozaïsche dalen waar het leven zich afspeelt') staat volgens De Pène de 'hogere' werkelijkheid van de kunst; de kleinzonen van Homeerus (namelijk de dichters en dus ook Dekker zelf) mogen ongeschikt zijn voor het bestaan van alledag, zij zijn wel in staat te zien wat voor gewone stervelingen verborgen blijft.

Het 'Onuitgegeven Tooneelspel' illustreert hoe onrechtvaardig het in de wereld kan toegaan. De lezer zal niet willen geloven dat een rechter een onschuldige, zoals de edele Lothario, die het arme meisje Barbertye heeft gered, willens en wetens ter dood veroordeelt. Na lezing van de Havelaar zal hij moeten concluderen dat zoiets in werkelijkheid, althans figuurlijk, wel degelijk voorkomt. Hiermee wordt het voorwerk afgesloten; de lezer is gewaarschuwd dat de verhouding tussen verschillende werkelijkheden en tussen feiten en fictie een belangrijke rol zal spelen in de geschiedenis die volgt.

In de eerste Droogstoppelfase (hoofdstuk 1-1v) overheerst de fictie. Droogstoppel zelf is duidelijk een verzonnen personage, een humoristisch type, dat leeft voor de koffie en alles aan de koffie afmeet. Zijn dwaze, maar vaak ook verwerpelijke opvattingen, zonderlinge redematies en merkwaardige formuleringen maken dat de lezer hem niet serieus neemt. Het hele eerste hoofdstuk is gewijd aan zijn voorliefde voor 'waarheid en gezond verstand'; romans, poëzie, toneel en zelfs geschiedenisboeken moeten het ontgelden vanwege de leugens die daar naar zijn zeggen in voorkomen. Toch wil hij een boek schrijven dat 'op een roman gelykt'. Daarvoor maakt hij gebruik van het Pak van Sjaalman, dat in dit stadium van de lectuur nog functioneert op de traditionele wijze: zogenaamd authentieke bronnen. Het zal Dekkers tijdgenoten wel opgevallen zijn dat veel van die bronnen refereren aan reële en toen actuele zaken. Het opstel 'Over cellulaire gevangenschappen' bijvoorbeeld verwijst naar de ingebruikneming in 1850 van de eerste gevangenis in Nederland, waar men in navolging van Amerikaanse experimenten gestraften niet langer in grote, gemeenschappelijke ruimten opsloot, maar volledig isoleerde in afzonderlijke cellen. En de verhandeling 'Over de tucht op koopvaardyschepen' grijpt terug op de discussie over een nieuwe Schepenwet om desertie te kunnen straffen, die leidde tot de 'Wet op de huishouding en tucht op koopvaardyschepen' (1856).

Zelfs een titel als 'Over de lengte op zee' (waarbij Droogstoppel opmerkt: 'Ik denk dat op zee alles wel even lang zal wezen als op 't land.')

slaat op een praktisch probleem dat veel Indiëgangers gekend zullen hebben. Om in open zee te kunnen navigeren, moest men de lengte- en breedtegraad kunnen bepalen. Het laatste was al eeuwenlang mogelijk, maar pas met de uitvinding van de chronometer had men een betrouwbare methode om de geografische lengte vast te stellen. De fabrieksmatige productie van de chronometer kwam aan het begin van de negentiende eeuw op gang, maar vanwege de hoge kosten waren niet alle schepen van zo'n uurwerk voorzien.

Ook het begin van Sterns verhaal (hoofdstuk v-viii) is overwegend fictief; de uitvoerige beschrijving van het Indische decor van zijn 'vertelling' doet denken aan de historische romans van die tijd. De emotionele passage over de uitbuiting van de Javanen, de hongersnoden en de plicht van bestuursambtenaren de inlandse bevolking te beschermen tegen uitzuiging en knevelarij (compleet met een citaat uit de Instructie voor bestuursambtenaren uit het Staatsblad van Nederlandsch Indie), confronteert de lezer echter met de realiteit. In de volgende Sternfase (hoofdstuk xi-xvi) over de groeiende problemen van Havelaar is er geen twijfel meer mogelijk dat het (ook en vooral) om reële zaken gaat. Aanwijzingen daarvoor zijn onder andere een nota van Havelaars voorganger over 'verregaand misbruik' door inlandse hoofden en een officiële brief van de assistent-resident aan de controleur. De beschrijving van de crisis in de zaak-Lebak (hoofdstuk xviii-xx), grotendeels aan de hand van de correspondentie tussen Havelaar en zijn superieuren, is geheel en al authentiek.

Dan verschijnt Multatuli ten tonele; hij stuurt eerst Stern en daarna Droogstoppel ('stik in koffi en verdwyn!') weg. Door aan te geven dat beiden zijn creaties zijn, profileert hij zich eens te meer als reëel auteur. In een emotioneel betoog poneert hij nogmaals dat het om een ware geschiedenis gaat ('DE JAVAAN WORDT MISHANDELD!') en doet hij een klemmend beroep op koning Willem III om een einde te maken aan die misstand. Het is inderdaad zoals Douwes Dekker eerder aan zijn vrouw had geschreven: 'ik begin als een gekke roman, los en luchtig en zeer langzaam haal ik het lijntje in, zoodat het slot eigenlijk donder en bl. is.' (vw x, 88)

WAARHEID OF LEUGEN

Het feit dat Max Havelaar een autobiografie is en dus realiteitspretenties heeft, maakt dat Dekkers tijdgenoten en ook latere lezers zich afgevraagd hebben of de beschrijving van de gebeurtenissen overeenkomt met de werkelijke gang van

zaken. Voor Dekker was er veel aan gelegen dat contemporaine lezers hem niet op fouten of leugens konden betrappen; dat zou zijn zaak immers kunnen ondermijnen. Zijn verhaal moest dus bestand zijn tegen kritiek van mensen die in Indië gewoond en gewerkt hadden en het konden toetsen aan hun eigen kennis en ervaringen. Hoewel de zaak-Lebak inmiddels natuurlijk al lang verjaard is, is het ook nu nog interessant om te zien hoe de fictie zich verhoudt tot de feiten; documenten betreffende Nederlands-Indië in het algemeen en Dekkers loopbaan in het bijzonder maken zo'n confrontatie tot op grote hoogte mogelijk. Een andere kwestie is de interpretatie van de feiten: tot op de dag van vandaag houdt men zich bezig met de vraag of Dekker al dan niet gelijk had in de zaak-Lebak.

WOORD EN WEDERWOORD

Toen Douwes Dekker in het najaar van 1859 zijn *Havelaar* schreef, zag hij, zoals gezegd, het boek als een middel om de publieke opinie te beïnvloeden. '[Het] volk moet in twijfel staan,' zo liet hij zijn vrouw weten, 'of het een roman is, –

Albertus Jacobus Duymaer van Twist

wèl op waarheid gegrond maar toch verdicht en opgesierd. De zaken die ik mededeel zijn toch zóó dat men er over moet twisten òf het waar is. Niets zal mij liever zijn dan dat men het betwijfelt. Daarop kan dan gebaseerd worden het uitgeven van bewijzen, die men lezen zal zoodra het in verband staat met eene kwestie over een veelgelezen boek, maar die niemand zouden interesseren als dat boek niet was voorafgegaan.' (vw x, 63) Als dan zou blijken dat hij de zaken waarheidsgetrouw had weergegeven, zou de regering wel moeten ingrijpen, zo was zijn redentatie. Zijn tactiek leek te slagen. Kort na het verschijnen van *Max Havelaar* schreef de NRC: 'Het is onmogelijk roept men na de lezing uit, dat ons bestuur op Java zoo zwak kan zijn, dat het den inboorling zoo willens en wetens kan laten uitzuigen; de schrijver overdrijft ongetwijfeld. Dit was ook onze gedachte, toen wij het boek geëindigd hadden; maar de schrijver zegt van al wat hij mededeelt, de bewijzen te bezitten. Hij uit den wensch, dat men hem tegen-

wèl op waarheid gegrond maar toch verdicht en opgesierd. De zaken die ik mededeel zijn toch zóó dat men er over moet twisten òf het waar is. Niets zal mij liever zijn dan dat men het betwijfelt. Daarop kan dan gebaseerd worden het uitgeven van bewijzen, die men lezen zal zoodra het in verband staat met eene kwestie over een veelgelezen boek, maar die niemand zouden interesseren als dat boek niet was voorafgegaan.' (vw x, 63) Als dan zou blijken dat hij de zaken waarheidsgetrouw had weergegeven, zou de regering wel moeten ingrijpen, zo was zijn redentatie. Zijn tactiek leek te slagen. Kort na het verschijnen van *Max Havelaar* schreef de NRC: 'Het is onmogelijk roept men na de lezing uit, dat ons bestuur op Java zoo zwak kan zijn, dat het den inboorling zoo willens en wetens kan laten uitzuigen; de schrijver overdrijft ongetwijfeld. Dit was ook onze gedachte, toen wij het boek geëindigd hadden; maar de schrijver zegt van al wat hij mededeelt, de bewijzen te bezitten. Hij uit den wensch, dat men hem tegen-

spreke, opdat hij met die bewijzen voor den dag kunne komen. [...] De voorstanders van ons Indisch bestuur behooren dus den hier toegeworpen handschoen op te nemen, op dat de schrijver zijne bewijzen als hij ze heeft, kunne overleggen, of indien hij ze niet heeft, beschaamd sta voor het Nederlandsche publiek.' (vw x, 238)

Maar de gewenste reacties bleven uit. Duymaer van Twist, gouverneur-generaal ten tijde van de zaak-Lebak, verklaarde op 25 september 1860 in de Tweede Kamer dat hij zich niet geroepen voelde om naar aanleiding van de Havelaar verantwoording af te leggen over zijn optreden in die zaak. Resident Brest van Kempen nam de uitdaging aanvankelijk wel aan. Op 21 november 1860 richtte hij een verzoek aan de gouverneur-generaal 'om hem te vergunnen in het openbaar en door mededeeling van officieële bescheiden, de door den gewezen Indischen ambtenaar E. Douwes Dekker [...] zoo op hem als op de geheele Indische Regering geworpen blaam te logenstraffen' (vw x, 367), maar liet zich uiteindelijk niet publiekelijk over het conflict uit. Wel kwam er na verloop van tijd tegenspraak op enkele onderdelen. H.J. Lion beschuldigde Dekker in de NRC van 14 januari 1861 van laster; deze zou ten onrechte beweerd hebben dat Brest van Kempen geld had gegeven aan regent Karta Natta Negara om getuigen om te kopen. En een zekere 17 noemde Dekkers lezing van het overlijden van zijn voorganger 'onwaar'; de man was niet, zoals Dekker had geschreven, vergiftigd ten huize van de regent, maar leed aan een leverziekte die hem ten slotte fataal was geworden (NRC, 30 januari 1860). Dekker pareerde beide aanvallen in een ingezonden brief (NRC, 21 februari 1861). Hij hield zijn beweringen staande, beriep zich nogmaals op officiële stukken en verklaarde zich wederom bereid alle documenten ter inzage te geven aan wie maar wilde. De enige die kwam opdagen, was een schuldeiser.

Pas na Dekkers dood (1887) zou men zijn versie van de gebeurtenissen op belangrijke punten aanvechten. Tot die tijd beperkten zijn critici zich tot detailkwesties. Toen Dekker in 1874-1875 door Funke in de gelegenheid werd gesteld de Havelaar te herzien, maakte hij van die gelegenheid gebruik om die critici van repliek te dienen. Daartoe schreef hij een uitvoerig notenapparaat bij zijn eigen werk, de hiervoor al genoemde 'Aanteekeningen en Ophelderingen'. Ook in dit opzicht was Harriet Beecher Stowe Multatuli voorafgegaan. In 1853 had zij *A Key to Uncle Tom's Cabin* gepubliceerd, dat als ondertitel had *Presenting the Original Facts and Documents upon which the Story is Founded. Together with Corroborative Statements Verifying the Truth of the Work*. Het boek werd in datzelfde jaar vertaald als: *Sleutel op Uncle Tom's Cabin; bevattende de origineele feiten en documenten, waarop het verhaal gegrond is; benevens*

bevestigende verklaringen, welke de waarheid van het werk bekrachtigen. Al tijdens de voorbereidingen voor de eerste druk had Dekker aan Van Lennep gevraagd of hij geen noten aan de Havelaar moest toevoegen om bepaalde Maleise woorden en uitdrukkingen te verklaren voor lezers die de Oost niet kenden. Dat was er toen niet meer van gekomen. Nu voerde hij zijn voornemen alsnog uit met de 'Ophelderingen', alleen hadden die toelichtingen inmiddels een lading gekregen die verder ging dan de oorspronkelijke opzet. Tegenstanders van Douwes Dekker hadden de kleinste onnauwkeurigheid in zijn verhaal aangegrepen om zijn geloofwaardigheid in twijfel te trekken. Met zijn 'Ophelderingen' kon de auteur laten zien dat hij tot in details op de hoogte was van allerlei Indische gebruiken en eigenaardigheden en dus wel degelijk recht van spreken had. Zo had een criticus van de Engelse Havelaar-vertaling uit 1868 Douwes Dekker verweten dat hij een fout had gemaakt in de beschrijving van de haardracht van een Javaans meisje. Het was, aldus de recensent, alsof iemand die zeventien jaar in Schotland had gewoond, opmerkte dat een meisje uit de Hooglanden een tulband droeg. Deze opmerking vormde de inzet van een reeks verwijten, die stuk voor stuk een aanval waren op Dekkers integriteit. Max Havelaar, zo concludeerde de boekbespreker, is 'full of fallacies and misrepresentations' (vol misvattingen en onjuiste voorstellingen; *vw* xxiv, 660). Dekker reageerde indirect: de toelichting in noot 33 bij de 'kondeh' (haarwong) van Tine is in feite een antwoord aan zijn criticus. In talrijke etnologische annotaties die met de eigenlijke inhoud van de Havelaar niet veel van doen hadden – variërend van een (overigens onjuiste) uitleg van het batikprocédé tot een opsomming van ingrediënten voor sambal (onrijpe vruchten en bedorven viskuit) – etaleerde Dekker zijn brede kennis van Indische toestanden, niet alleen in de Westhoek van Java, maar in de gehele Archipel.

De 'Aanteekeningen' dienden om de in de roman genoemde feiten te onderbouwen. Bij herhaling (bijvoorbeeld in de noten 7, 68, 72, 73, 119, 149 en 174) verzekerde Dekker zijn lezers dat hij beschikte over authentieke stukken of gewaarmerkte afschriften, die ieder die maar wilde, kon inzien. Verder noemde hij de werkelijke namen van de Nederlandse hoofdpersonen, die in de roman onder een schuilnaam optraden en vermeldde hij de bronnen waarvan hij gebruik had gemaakt (het verhaal van Saïdjah bijvoorbeeld, die door zijn buffel gered wordt van een aanval door een tijger, was ontleend aan een verslag in het *Indisch Magazijn* van 1845). Ook polemiseerde hij met tegenstanders die zich negatief over bepaalde passages in de Havelaar hadden uitgelaten. In verschillende noten kwam Dekker terug op de kwestie of de vorige assistent-resident nu wel of niet door handlangers van de regent vergiftigd was. 'Dat m'n

voorganger vergiftigd is geworden, werd door niemand in Lebak betwyfeld' schreef hij in noot 173. 'Waarom liet de heer FAHUD [Opvolger van gouverneur-generaal Duymaer van Twist] zyn lyk niet opgraven?' De bewering dat resident Brest van Kempen regent Karta Natta Negara geld had gegeven om Dekkers aanklacht tegen de laatste te ondergraven, door Lion destijds als 'laster' bestempeld, werd in noot 182 zelfs nog aangescherpt. Brest van Kempen zou hebben gehandeld uit motieven 'van... de allerlaagste soort!' De eerste postume uitgave van Max Havelaar (1888) maakte deze insinuatie expliciet: Dekker had viavia vernomen dat de resident de Lebakse regent de hand boven het hoofd hield omdat deze hem meiden leverde. Voor de zaak-Lebak maakte Dekkers verweer in de 'Aanteekeningen en Ophelderingen' niets meer uit, daarvoor was alles te lang geleden. Hoofdrospelers waren of overleden (Brest van Kempen stierf in 1865) of niet meer in functie (Karta Natta Negara was vanaf datzelfde jaar niet langer regent van Lebak) en zelfs het cultuurstelsel was inmiddels afgeschaft.

WERKWIJZE

Dekkers contemporaine lezers konden natuurlijk niet van alle relevante feiten uit zijn ambtelijke loopbaan en uit zijn privé-leven op de hoogte zijn. Ook nu zijn er uiteraard nog lacunes in onze kennis van zaken, maar met behulp van bronnen als Dekkers correspondentie, het Staatsblad van Nederlandsch Indie en archiefstukken van het ministerie van Koloniën valt Dekkers werkwijze bij het omzetten van feiten in fictie goed na te gaan. Uit allerlei details blijkt dat hij de ambtelijke dienst van binnenuit kende, zich goed had gedocumenteerd en consciëntieus te werk ging. De opmerking bijvoorbeeld dat Europese bestuursambtenaren de inlandse regenten moesten behandelen als hun 'jonger broeder' is letterlijk ontleend aan het *Reglement op de verplichtingen, titels en rangen der Regenten op het eiland Java*. Het uniform van controleur Verbrugge (een 'blauw-lakenschen frak, met geborduurde eiken- en oranjetakken op kraag en mouw-opslagen') is, aldus het *Staatsblad van Nederlandsch Indie*, gelijk aan het uniform van een 'controleur der eerste klasse bij de landelijke inkomsten en kultures'. En de ambtelijke brieven ten slotte aan het eind van de roman stemmen (vrijwel) woordelijk overeen met de originele correspondentie tussen Douwes Dekker en zijn tegenspelers.

Maar behalve een autobiografie was Max Havelaar ook een apologie; de hoofdpersoon moest dus in een zo gunstig mogelijk daglicht worden gesteld, zeker wanneer de feiten niet geheel in zijn voordeel spraken. Dat was bijvoor-

beeld het geval ten tijde van Dekkers verblijf op Sumatra, toen hij voor de eerste maal ernstig botste met zijn superieuren. In juli 1842 was Dekker benoemd tot controleur tweede klasse te Natal, in januari 1844 werd hij geschorst wegens 'ontrouwe administratie en het misbruiken van de hem als civiel gezaghebber te Natal aanvertrouwde landsgelden' (vw VIII, 385). Dekker kon deze affaire uit zijn ambtelijk verleden niet verzwijgen; daarvoor waren te veel direct betrokkenen van de zaak op de hoogte. Als hij de kwestie wel aanroerde, zouden kwaadwillende lezers kunnen concluderen dat Dekker ook toen al een slecht ambtenaar was. Om dat te voorkomen zette hij de feiten enigszins naar zijn hand. Zijn chefs zouden hem bijvoorbeeld nooit hebben aangemaand zijn administratie op orde te brengen. Uit de ambtelijke correspondentie blijkt echter dat dezen al vele malen aanmerkingen op zijn slordige boekhouding hadden gemaakt. Directe aanleiding tot Dekkers schorsing was de onjuiste boeking van een wissel in mei 1843, waardoor zijn kas een tekort van ruim tweeduizend gulden vertoonde. Naar eigen zeggen was Dekker toen nog 'onmondig' en kon hij dus niet verantwoordelijk voor deze fout worden gesteld. In werkelijkheid was hij toen net 23 jaar en dus volgens de wetten van die tijd volwassen.

Een zwak punt in Dekkers optreden te Lebak was de korte tijd die er lag tussen zijn aankomst daar (22 januari 1856) en zijn aanklacht tegen de regent (24 februari 1856). Dekker koesterde al bepaalde verdenkingen jegens Karta Natta Negara op grond van stukken uit het archief van zijn voorganger. De zaak raakte in een stroomversnelling door twee belangrijke gebeurtenissen. In de eerste plaats zou de regent van Lebak eind februari bezoek krijgen van een rijk familielid, de regent van Tjanjor. Zo'n bezoek legde een extra druk op de bevolking, die nog meer dan normaal met herendiensten belast zou worden. De regent had bijvoorbeeld, tegen het verbod van Dekker in, een groot aantal inlanders laten oproepen om zijn erf van onkruid te reinigen. Dekker stuurde de onwettig opgeroepen koelies weer naar huis. De regent leed hierdoor groot gezichtsverlies in de ogen van zijn onderdanen, iets wat Europese bestuursambtenaren te allen tijde moesten vermijden. Dit incident speelde zich af op 20 februari 1856. Kort daarop deelde de weduwe van Dekkers voorganger hem mee dat haar man ten huize van de schoonzoon van de regent vergiftigd was omdat hij bedreigd had de gouverneur-generaal op de hoogte te stellen van de misbruiken te Lebak. In de roman heeft Multatuli deze feiten zo geselecteerd en gearrangeerd dat het de lezer aanvankelijk helemaal niet opvalt dat hij, zoals de gouverneur-generaal hem verweet, zonder 'bezadigd overleg, beleid en voorzigtigheid' te werk ging met zijn aanklacht (vw IX, 578). De korte duur

van Dekkers verblijf wordt verdoezeld, het niet-noemen van de directe aanleiding tot de aanklacht (de vergiftiging) in de brief aan Brest van Kempen wordt goedgepraat en het incident met de grassnijders ten slotte wordt verzwegen.

HAD DOUWES DEKKER GELIJK?

Op deze vraag zou men volmondig 'ja' kunnen antwoorden. Het officiële onderzoek dat nog in 1856 werd ingesteld, wees immers uit dat Karta Natta Negara onrechtmatig gehandeld had. Voorstanders hebben dan ook steeds benadrukt dat de hoofdstrekking van de Havelaar niet weerlegd kan worden. Maar er waren ook tegenstanders en die hebben geen middel ongebruikt gelaten om Dekker onderuit te halen om zo zijn aanklacht tegen het koloniale systeem te kunnen weerleggen. Men schroomde bijvoorbeeld niet Dekkers persoonlijk leven in de strijd te betrekken: hij zou zijn vrouw en kinderen verwaarlozen, terwijl hij zelf in luxe leefde.

Het conflict in Lebak was niet alleen een botsing tussen Dekker en zijn superieuren met als inzet het al dan niet geoorloofde optreden van de Indische regent. Het was ook een botsing tussen twee culturen. Men heeft Dekker wel verweten dat hij geen oog had voor het Indische gewoonterecht, de 'adat'. Hij zou onvoldoende rekening hebben gehouden met de sociale situatie waarin hij was komen te verkeren. Voor de Javaanse bevolking was het vanzelfsprekend om herendiensten te verrichten; als een regent hoog bezoek ontving, sprak het vanzelf dat zijn onderdanen kwamen om zijn erf te verzorgen – een slordig erf was niet alleen een blamage voor de regent, maar voor de hele desa. Bovendien had Dekker de regent niet met de vereiste eerbied behandeld toen hij hem ten overstaan van zijn onderdanen opdracht gaf de grassnijders naar huis te sturen. Dekker was, kortom, een slecht ambtenaar en had alleen daarom al ongelijk.

Opmerkelijk is dat zowel voor- als tegenstanders de zaak-Lebak als een geïsoleerd probleem hebben behandeld. Maar om een genuanceerd oordeel te kunnen uitspreken, moet men ook kijken naar de ambtelijke context van het conflict. Recent onderzoek heeft laten zien dat noch Dekker zelf, noch zijn botsing met zijn superieuren uitzonderlijk was. Er waren destijds meer jonge mannen die hun geluk in Indië kwamen beproeven en, aangezien een behoorlijke opleiding voor bestuursambtenaren ontbrak, hun kennis van de zo gecompliceerde Indische samenleving in de praktijk en zonder veel begeleiding moesten zien te vergaren. Afpersing en knevelarij door inlandse hoofden kwamen,

zo blijkt uit officiële stukken, geregeld voor en, al zag het gouvernement veel door de vingers, Dekker was, gezien de jurisprudentie, niet volledig kansloos met zijn aanklacht. Als Dekker in strijd met de adat handelde, dan toch in strijd met de *ambtelijke* adat: hij *hád* in principe gelijk, maar slaagde er niet in zijn superieuren daarvan te overtuigen doordat hij weigerde de ambtelijke hiërarchie te respecteren en de gebruikelijke ambtelijke wegen te bewandelen.

VERANTWOORDING

De tekst in deze uitgave is gebaseerd op de laatste, tijdens het leven van de auteur verschenen druk (1881). Anders dan schrijvers als Couperus of Vestdijk, die de zorg voor herdrukken in het algemeen aan hun uitgevers overlieten, was Douwes Dekker het type auteur dat voortdurend aan zijn werk bleef sleutelen. Toen Funke hem in de gelegenheid stelde Max Havelaar te herzien, bracht Dekker niet alleen talloze veranderingen aan, maar hield hij zich bovendien intensief bezig met de correctie van de proeven en bemoeide hij zich zelfs met typografische aangelegenheden. Het proces van herziening en correctie werd voortgezet in en, door het overlijden van Dekker in 1887, afgesloten met de vijfde (eigenlijk: zesde) druk, die in 1881 verscheen bij Uitgevers-maatschappij Elsevier.

De keuze voor de 'Ausgabe letzter Hand' als basistekst voor deze uitgave wordt bevestigd wanneer we kijken naar de nadelen die verbonden zijn aan de twee andere mogelijkheden: het nethandschrift (1859) en de eerste druk (1860). Het manuscript (zonder de ingrepen van Van Lennep) is weliswaar geautoriseerd, maar was nog niet gereed voor publicatie. Er zaten nog open plekken in en schrijf- en spelfouten die pas later verbeterd zijn. Het bezwaar tegen de eerste druk is dat deze talrijke (vaak censurerende) ingrepen van Van Lennep bevat, waartegen de auteur later ernstig protest heeft aangetekend. Bovendien is Dekker niet betrokken geweest bij de correctie van deze druk.

De basistekst is nauwkeurig gevolgd. Spelling en interpunctie zijn ongewijzigd overgenomen. Zoals veel van zijn tijdgenoten was Multatuli niet geheel consequent in zijn spelling. Hoewel de basistekst duidelijk een streven naar uniformiteit laat zien, komen er ook verschillende schrijfwijzen van eenzelfde woord (bijvoorbeeld: 'Indië' en 'Indie') in voor. Dergelijke inconsequenties zijn ongewijzigd overgenomen. Zetfouten zijn verbeterd op basis van de lezing in eerdere drukken. Alle correcties die in de tekst zijn aangebracht, zijn verantwoord in de historisch-kritische editie van Max Havelaar (1992), waarop deze uitgave gebaseerd is. Voor overige zaken betreffende de tekstconstitutie (kop-peltekens, witregels en typografische aanpassingen) wordt eveneens naar de wetenschappelijke uitgave verwezen.

De tekst bevat twee soorten nootcijfers:

a superieur en tussen haakjes, doorlopend genummerd van 1 tot en met 194. Deze nootcijfers zijn aangebracht door Dekker en verwijzen naar zijn 'Aanteekeningen en Ophelderingen' bij de roman. Dekker had na ampele overwe-

gingen besloten zijn noten niet onder of tussen de romantekst te plaatsen, maar helemaal achteraan. 'Uwe opmerking dat men ze dan niet leest is in 't algemeen waar' schreef hij aan zijn uitgever. 'Maar ik hoop te zorgen dat men ze wel leest, en er zyn waarlyk oorzaken die in den *Havelaar* noten onder de blz. schadelyk maken. Ze bederven den indruk omdat ze vóór den tyd *Multatuli*, den schryver op den voorgrond stellen. Dit breekt de illusie. Men moet menen *Droogstoppel* en *Stern* te hooren.' (vw xvii, 35-36)

b superieur, zonder haakjes, per hoofdstuk genummerd. Deze nootcijfers verwijzen naar annotaties van de editeur (zowel bij de roman als bij de 'Aanteekeningen en Ophelderingen') onder aan de pagina. De lezer kan zo in één oogopslag zien dat er bij een bepaald woord of een bepaalde passage een toelichting bestaat en die desgewenst lezen, zonder dat hij heen en weer hoeft te bladeren.

De editeursannotaties zijn zo ingericht dat er in beginsel twee leesstrategieën mogelijk zijn:

a De eerste leeswijze strookt met Dekkers opzet dat de lezer eerst geleidelijk aan ontdekt dat de beschreven gebeurtenissen een feitelijke achtergrond hebben. Hij leest de romantekst zonder acht te slaan op de nootcijfers tussen haakjes, die, zoals gezegd, naar Dekkers 'Aanteekeningen en Ophelderingen' verwijzen. Aanvankelijk overheerst het fictieve element, later neemt de realiteit een steeds belangrijker plaats in. De toelichtingen van de editeur sluiten daarbij aan. Slijmering blijft Slijmering, zolang Douwes Dekker ons niet meedeelt dat het eigenlijk over Brest van Kempen gaat. Pas als dat gebeurt (in het inleidende stuk bij de 'Aanteekeningen en Ophelderingen', voorafgaande aan Dekkers eerste noot), wordt de persoon in kwestie geïdentificeerd. De regent van Lebak, Karta Natta Negara, daarentegen treedt vanaf de eerste vermelding (in hoofdstuk v) op onder zijn eigen naam en wordt dan ook op die plaats als een reëel persoon van de relevante gegevens voorzien.

b Het is uiteraard ook mogelijk om direct al bij de nootcijfers tussen haakjes Dekkers opmerkingen bij een bepaalde passage na te slaan. De achterliggende werkelijkheid dringt dan van het begin af aan de roman binnen. Lezers die deze tweede strategie volgen weten van meet af aan dat het personage Slijmering een pendant in de werkelijkheid heeft.

Om beide manieren van lezen mogelijk te maken, moest informatie soms dubbel worden gegeven. Zo wordt gouverneur-generaal Duymaer van Twist tweemaal geïdentificeerd: voor de lezers die de eerste strategie volgen in hoofdstuk xv, voor de overige lezers in Dekkers inleiding bij zijn 'Aanteekeningen en Ophelderingen', waarnaar al aan het begin van hoofdstuk 1 verwezen wordt.

Ten slotte moet vermeld worden dat Douwes Dekker een enkele maal voetnoten bij zijn eigen 'Aanteekeningen en Ophelderingen' maakte, waarnaar hij met behulp van een asterisk verwees. Die voetnoten hebben soms weer commentaar van de editeur nodig. Dat wordt direct bij de desbetreffende plaats gegeven.

Een roman als *Max Havelaar*, waarin voortdurend gerefereerd wordt aan de wereld buiten het boek, roept bepaalde problemen op voor lezers die die wereld niet of slechts ten dele kennen. Zo zullen sommigen van Dekkers tijdgenoten uitstekend op de hoogte zijn geweest van de gang van zaken in de kolonie, doordat zij er zelf gewoond en gewerkt hadden of door verhalen van familieleden. Voor anderen daarentegen was Indië even ver als onbekend. Voor een adequate lezing van de roman is enige achtergrondkennis onontbeerlijk. Dekker heeft hierin voorzien door uitvoerige uitweidingen binnen de roman zelf over bijvoorbeeld het bestuursstelsel in Nederlands-Indië en, vanaf de vierde (eigenlijk: vijfde) druk, door zijn 'Aanteekeningen en Ophelderingen'. Voor hedendaagse lezers speelt het probleem in verhevigde mate. Door de afstand in tijd is het aantal duistere passages in de tekst aanzienlijk toegenomen. Onbegrip kan veroorzaakt worden door kwesties van taalkundige aard, bijvoorbeeld woorden waarvan de betekenis intussen is verschoven of die in onbruik zijn geraakt. Begripsproblemen ontstaan bij deze roman echter vooral bij de passages waarin gerefereerd wordt aan feiten uit de al dan niet fictionele context van de roman, zoals namen van reële personen, citaten uit of toespelingen op passages uit andere werken (bijbel, klassieke en contemporaine literatuur) en verwijzingen naar historische gebeurtenissen. Ook het gebruik van vreemde talen (in dit geval vooral Latijn, Duits, Frans en natuurlijk Maleis) kan de lectuur bemoeilijken. In aansluiting op de richtlijnen in *Naar de letter. Handboek editiewetenschap* (1997) van Marita Mathijssen is ernaar gestreefd *Max Havelaar* toegankelijk te maken voor een algemeen cultureel geïnteresseerd publiek, met inbegrip van leerlingen uit de laatste jaren van het vwo en studenten. Dit betekent dat gevallen uit de hierboven genoemde categorieën van een toelichting zijn voorzien. Daar komt nog iets bij. Zoals bekend beschreef Douwes Dekker in de *Havelaar* een belangrijke periode uit zijn leven. Ook vroegere ervaringen en gebeurtenissen die licht konden werpen op de centrale toedracht van zaken in Lebak, komen in de roman uitvoerig aan de orde. De achterliggende biografische feiten uit Dekkers ambtelijk en privé-leven zijn toegelicht voorzover hij daaraan expliciet refereert, bijvoorbeeld door het gebruik van aanhalingstekens. De historisch-kritische editie (1992) bevat een zo compleet mogelijke, systematische toetsing van de fictie aan de autobiografische werkelijkheid. De uitkomsten daarvan zijn verwerkt in de Inleiding bij deze uitgave.

Hoewel toelichtingen bij *Max Havelaar* dus onontbeerlijk zijn, kunnen ze het leesplezier ook verstoren. Om de lectuur van de roman zo weinig en zo kort mogelijk te onderbreken, is een aantal beslissingen genomen. Allereerst zijn de noten beknopt gehouden. Verder is er bij de woordverklaringen gekozen voor terughoudendheid. Woorden die in de dikke Van Dale te vinden zijn, zijn in principe niet geannoteerd, ook niet wanneer ze aan een vreemde taal ontleend zijn, maar inmiddels in het Nederlands zijn opgenomen (bijvoorbeeld 'coûte que coûte'). Ten slotte wordt eenmaal gegeven informatie bekend verondersteld. Het begrip 'landrente' bijvoorbeeld komt meerdere malen voor, maar is alleen bij de eerste vermelding toegelicht. Herhaling is ook vermeden bij personen, bij steeds terugkerende kwesties als het officiële onderzoek naar de misstanden in Lebak en bij Multatuli's verwijzingen in de 'Aanteekeningen en Ophelderingen' naar andere werken van zijn hand. Uiteraard worden er, wanneer de context daar aanleiding toe geeft, wel aanvullende gegevens verstrekt.

De editie wordt afgesloten met vier bijlagen: een beknopt chronologisch overzicht van feiten uit het leven van Douwes Dekker voorzover van belang voor *Max Havelaar*, een lijst met de belangrijkste personages/personen in de roman en twee landkaarten (van de Nederlandse bezittingen in de Indische Archipel en van Java), waarop vrijwel alle in de *Havelaar* genoemde geografische namen in een soms iets afwijkende spelling vermeld staan. Deze kaarten zijn oorspronkelijk speciaal vervaardigd voor de Engelse vertaling van *Max Havelaar* door A. Nahuij (Edinburgh, 1868).

De illustraties in deze uitgave zijn afkomstig uit de collectie van het Multatulumuseum te Amsterdam.

LITERATUUR

- Cees Fasseur, *Indischgasten*. Amsterdam, 1997.
- K. Iwema, 'Ernest Stern – Een miskend structuuraspect van "Max Havelaar"'.
In: *Spiegel der Letteren* 11 (1968-1969), p. 202-218.
- A. Kets-Vree, 'Een onbekende druk van "Max Havelaar" uit de negentiende eeuw'.
In: *De Nieuwe Taalgids* 78.IV (1985), p. 330-340.
- A. Kets-Vree, 'Full of Fallacies'. In: *Uitgelezen Boeken* 4.11 (1990), p. 26-27.
- A. Kets-Vree, "'Tweede door den auteur herziene uitgaaf". Een stukje
tekstgeschiedenis van *Max Havelaar*'. In: *Over Multatuli* 25 (1990), p. 46-55.
- Nop Maas, "'Dat boek is meer dan een boek – het is een mensch." Reacties op *Max
Havelaar* in 1860'. In: *Over Multatuli* 29 (1992), p. 13-60.
- Multatuli, *Max Havelaar of de koffiveilingen der Nederlandsche Handelmaatschappy*.
Historisch-kritische uitgave, verzorgd door A. Kets-Vree. Assen enz., 1992.
2 dln.
- Multatuli, *Volledige werken* VIII-XXV. Amsterdam, 1954-1995.
- Olf Praamstra, 'Honderd jaar *Max Havelaar*-studie'. In: *Over Multatuli* 29 (1992),
p. 61-80.
- A.L. Sötemann, *De structuur van 'Max Havelaar'. Bijdrage tot het onderzoek naar de
interpretatie en evaluatie van de roman*. Utrecht, 1966. 2 dln.
- A.L. Sötemann, 'Leugen, illusie en waarheid in *Max Havelaar*'. In: *Over Multatuli* 8
(1981), p. 15-23.
- Hidde R.J. van der Veen, 'Wie smoorde *Max Havelaar*?' In: *Over Multatuli* 36
(1996), p. 14-28.